

МУЛОҲИЗАҲО ПЕРОМУНИ ТАРЗИ ТАЪЛИМИ ИБОРА

Ҳикмат Султонович Ҳикматов

устоди кафедраи адабиётшиносии ўзбеки Донишкадаи

давлатии педагогии Чирчиқи вилояти Тошканд

АННОТАТСИЯ

Ибора яке аз воҳидҳои нахвӣ забон буда, омӯзиши он дар мактабҳои таълимоташон умумӣ тавассути фанни “Забони тоҷикӣ” амалӣ мегардад. Таълими ибора дар мактаб ҳанӯз аз синфҳои ибтидоӣ ба тарзи соддаю оддӣ оғоз мегардад. Омӯзиши пурратар ва комилтари он дар синфи 5 аз фанни “Забони тоҷикӣ” ба роҳ монда шудааст. Ин мавзӯ баробари хондани фанни мазкур қариб дар ҳамаи синфҳои тибқи салоҳиди омӯзгор гаштаву баргашта ёдрас карда мешавад.

Калимаҳои таъғоҳӣ: сарф, нахв, иборасозӣ, тобеъкунанда, зарб, муайяншаванда, калимаи асосӣ, камонак, изофӣ, пешоянд, пасоянд, оҳанг.

CONSIDERATIONS ON TEACHING OF EXPRESSION

ABSTRACT

The phrase is one of the grammatical units of the language, and its teaching is carried out in schools with the subject "Tajik language". Teaching phrases in school starts from the elementary grades in a simple and straightforward way. The most complete and complete study of the subject "Tajik language" is conducted in the 5th grade. This topic is mentioned again and again in almost all classes at the discretion of the teacher.

Keywords: adverb, grammar, phrase, subordinate, multiplicative, definite, main word, arrow, adverb, prefix, suffix, melody.

МУҚАДДИМА

Вобаста ба стандарти давлатии таълим боби ибора ва хелҳои он зина ба зина омӯзонда мешавад. Дар таҳлили боби “Ибора” калимаҳои сарф, нахв, иборасозӣ, тобеъкунанда, тобеъшаванда, зарб, муайянкунанда, муайяншаванда, калимаи асосӣ, камонак, изофӣ, пешоянд, пасоянд, оҳанг, ҳамчунин калимаҳои таъғоҳӣ мавриди истифода қарор мегиранд.

Мавриди омӯзондани боби “Ибора” омӯзгор бо мисолҳои одди ба таври содда бояд мавзӯро ба талабагон кушода диҳад. Зеро машғулиятҳо доир ба ибора барои аз худ кардани қисми сарф (морфология) ҷиҳати омӯзиши шаклу сохти калимаҳои алоҳида ва барои омӯхтани сохти ҷумлаҳо дар илми наҳв (синтаксис) замина муҳайё менамояд...

Ҳамин аст, ки ҳангоми омӯзондани ин мавзӯ ба чандин масъалаҳо, монанди фарқи ибора аз калима, ҷузъҳои ҳелҳои он аз ҷиҳати маъно ва таркиб ҷудо кардани ибора аз байни ҷумла, воситаи алоқии ҷузъҳои он, сохти ибора эътибори ҷидди додани омӯзгорон шарт ва зарур аст. Бинобар ин раванди мазкур аз омӯзгор дониши амиқу мукамал ва масъулияти бештарро талаб менамояд. Зеро дар назари аввал омӯзондани боби ибора хеле содда менамояд. Вале ҳамин ки аз тариқи илмиву методӣ дақиқтар назар афканем, ҷараёнест, ки мушкилиҳои печ дар печ дорад.

ТАҲЛИЛИ АДАБИЁТ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Ба мо маълум аст, ки дар қаламрави Ҷумҳурии Ўзбекистон дар мактабҳои, ки таълим ба забони тоҷикӣ сурат мегирад, омӯзиши бевоситаи ибора аз синфи 5 оғоз меёбад. Ва айнан ин мавзӯ дар боби “Наҳв ва аломатҳои китобат” дар дарсҳои 6-7 бо номи “Ибора ва калимаҳои асосӣ” аз саҳифаи 12-ум то саҳифаи 15-уми китоби дарсӣ (Т.Чориев, “Забони тоҷикӣ, нашр. “Ўзбекистон”, 2020) омӯзонда мешавад. Айни муддаост, ки он бо таърифи ибора сар мешавад. Омӯзгор бояд қоидаи онро тавре, ки дар китоби дарсӣ омадааст, яъне “ду ва ё зиёда калимаҳои мустақилмаъно, ки аз ҷиҳати маъно ва муносибати грамматикӣ ба ҳамдигар алоқаманд шуда, мафҳуми мураккабро ифода мекунанд, ибора номида мешаванд”, баррасӣ кунад. Ва айнан дар ҳуди ҳамин ҷо аз омӯзгор талаб карда мешавад, ки ба масъалаи сохта шудани ибораҳо эътибор диҳад. Зарур аст, ки омӯзгаи қоидаро як бори дигар ба талабагон хотиррасон намуда, аз онҳо пурсад, ки чаро қоидаи ибора бо ифодаи “ду ва ё зиёда...” оғоз ёфт. Бо мақсади муқоиса водор кунад, ки аз синфҳои поёнӣ қоидаи дар бораи ҷумла аз ёд карданашонро ба хотир оранд. Яъне, “ду ва ё зиёда калимаҳои ба ҳам алоқаманд, ва ё калимаҳои ҷудогонае, ки фикри тамомшударо мефаҳмонад, ҷумла номида мешавад”. (Т.Чориев, Забони модарӣ, синфи 4, Саҳ. 111, Нашр. “Ўзбекистон”, 2015). Пас аз он омӯзгор саволҳои зеринро ба донишомӯзон медиҳад: “Фарқи қоидаҳо дар чист, чаро дар қоидаи ҷумла калимаҳои ҷудогона оварда шудааст, барои ҷӣ ҷумла фикри

тамомшударо мефаҳмонад ва ибора бошад фикри мураккабро ва монанди инҳо? Муқоисаи онҳоро ба ҳуди хонандагон ҳавола менамояд. Шояд талабагон дар фаҳми саволҳои боло оқизӣ кашанд, аммо аниқ аст, ки онҳо дар пайи дарёфтани ҷавоби саволҳо хотираҳои худро ба ангезиш медароранд. Метавон дар ин бахш якчанд мисолҳо дар тахтаи синф нависта, фарқияти онҳоро гаштаю баргашта талабагон пурсад.

МУҲОКИМА

Айнан дар ҳуди ҳамин ҷо омӯзгорро зарур аст, ки сари ҳар як калимаи қоидаи ибора, фаразан доири истилоҳи “грамматика” ва “мураккаб” ист намуда, онҳоро тавзеҳ диҳад. Калимаи “грамматика”-ро ба тариқи умумӣ шарҳ дода, маҷмӯи сарфу нахво хотиррасон намояд ва ба сохти калимаҳо тааллуқ доштани мафҳуми “мураккаб”-ро гуфта гузарад. Ҳамчунин вай метавонад, чиҳати комилтар фаҳмондани мавзӯи ибора, дар тахтаи синф ҷумлаи соддаи машқи 25-ро аз китоби дарсӣ пурра карда дар тахтаи синф нависад. Ва аз онҳо талаб намояд, ки ҷумлаи “Дили модар аз меҳру вафо лабрес гардид”-ро ба ҳиссаҳои хурду калон ҷудо намояд ва рақамгузорӣ кунонад. Масалан, “дили модар” (1), “аз меҳру вафо” (2), “лабрес гардад” (3). Сипас, воситаи алоқаи байни калимаҳоро ба тарзи оддӣ шарҳ дода гузарад. Дар ифодаи “дили модар” пайвандшавии ду калимаи мустақили “дил” ва “модар”-ро фаҳмонда, воситаи алоқаи изофӣ (и)-ро эзоҳ диҳад. Аз пайванди ду калимаи соддаи мустақил ба воситаи алоқаи изофӣ (и) ба вучуд омадани ибораро фаҳмонад. Дар ифодаи дуҷум бошад, мураккабтар шудани ҷараёни сохта шудани ибора ва истифода шудани пешоянду пайвандакро ҳам ба тарзи содда гуфта гузарад. Ва зиёд шудани ҷузъҳои ибораро хотиррасон намояд. Дар ифодаи сеюми “лабрес гардид” ба воситаи ҷӣ ба ҳам алоқаманд шудани калимаҳоро аз талабагон тавассути савол талаб мекунад. Айнан, дар ҳамин ҷо муаллим вазифадор аст, ки воситаи алоқаи иборай якумро, ки худаш пештарак фаҳмонда буд, аз талабагон пурсад, иборай дуҷумро, ки пешоянду пайвандак дорад, бори дигар ба ёд орад ва иборай сеҷумро ба ҳуди хонандагон ҳавола кунад. Дар сурати ёфтани онҳо рағбатнок менамояд, вагарна оҳанг воситаи алоқаи маъмули ибораҳо буданаширо мефаҳмонад.

Пас аз ин ба шарҳи ибораҳои дар китоби дарсӣ, ки тариқи мисол баробари қоидаи он оварда шудаанд, мепардозад. Ногуфта намонад, ки машқҳои 22 ва 23-юми китоби дарсиро ба ҳуди хонандагон вогузор кардан мумкин аст, зеро

тибқи талаби машқи 22, ки чунин аст: “Калима ва ибораҳоро дар алоҳидагӣ номбар кунед”, онҳо чандон мушкилӣ намекашанд. Талаби машқи 23-юми китоб низ “Аз калимаҳо ибора созад ва фарқи онҳоро гӯед” аст, доири мавзӯ мавриди қабул аст. Аммо ҳангоми иҷрои машқи 24, ки матлаби он чунин аст: “Порчай шеърро хонед, ибораҳоро муайян намуда, ба дафтар рӯйбардор кунед:

Сарчашмаи ҳаёти ҷаҳонанд модарон,

Зиннатфизои давру замонанд модарон.

Сидку сафои оламиёнанд модарон,

Бахту саодати дилу ҷонанд модарон. (*Боқӣ Раҳимзода*).

Ба омӯзгор лозим аст, ки талаби машқро бо ҳамроҳии талабагон иҷро кунад. Чунки ба ибораҳо ҷудо кардани сатрҳои шеърӣ ба талабагон мушкилиҳо дорад. Дар ин боб зарур аст, ки вай ҷиҳати сохти ибораҳо ёдовар шуда, ба ибораҳои содда ҷудо карда навистани онҳоро фаҳмонда диҳад. Пас аз навистани ибораҳои соддаи мисраъҳо дар бораи воситаи алоқаи онҳо саволу ҷавоб ташкил мекунад. Машқи 25, ки аллакай ҷумлаи якумаш дар боло ба ибораҳо ҷудо карда, фаҳмонда дода шуда буд, айнан давом дода мешавад. Пас аз он аз рӯи нишондоди китоби дарсӣ иҷрои бахши “саволҳо барои санҷиши дониш” оғоз мегардад. Дар ин бахш кӯшиш карда мешавад, ки тамоми аҳли синф ба саволу ҷавоб иштирок намуда, ба таври мушаххас ҷавоби саволҳоро аз худ намоянд ва доир доир ба онҳо мисолҳо оварда фарқиятҳоро аниқ карда тавонанд. Машқи 26-уми марбути дарси 6, ки матлаби он чунин аст: “Ибораҳои зеринро ҳамчун нақша истифода баред ва дар мавзӯи “Таътили тобистони ман” баён нависед, баён нависед” ба талабагон вазифаи хонагӣ супурда мешавад.

Ҳамин тавр соати якуми барои бахши “Ибора” ҷудо карда шуда, омӯзонда мешавад. Дарси 7, ки дар саҳифаи 19-уми китоб оварда шудааст, “**Калимаҳои асосӣ ва тобей дар ибора**” ном дорад.

Дар ин соати дарсӣ омӯзгор метавонад, ки дар тахтаи синф ибораи содда нависта, аввал аз талабагон аз чанд ҷузъ ё аз чанд калимаи мустакил сохта шудани онҳоро пурсад.

Сипас, ба фаҳмондани мавзӯ пардохта мегӯяд, ки дар ибора яке аз калимаҳо асосӣ буда, боқимонда барои шарҳи он меоянд. Калимаи асосӣ тобейкунанда (муайяншаванда), калимаи шарҳу эзоҳдиҳанда-тобейшаванда (муайянкунанда) ба шумор меравад. Дар вақти муайян кардани вазифаи калимаҳои ибора истилоҳҳои тобейкунанда, тобейшаванда ё ин ки

муайяншаванда, муайянкунанда интихоб карда мешавад. Дар болои калимаи тобеъкунанда аломати зарб (х) ва дар болои калимаи тобеъшаванда аломати камонак гузошта мешавад. Калимаи тобеъкунанда бо калимаи тобеъшаванда бо воситаи бандаки изофӣ (и) ва бе иштироки он ба ҳамдигар алоқаманд мегарданд. Дар ибора кадом ҳиссаи нутқ асосӣ – тобеъкунанда бошад, ибора ҳамон номро мегирад. Агар калимаи асосии ибора исм бошад, онро иборайи **исмӣ**, сифат бошад, иборайи **сифатӣ**, шумора бошад, иборайи **шуморавӣ**, ҷонишин бошад, иборайи **ҷонишинӣ**, феъл бошад, иборайи **феълӣ**, зарф бошад, иборайи **зарфӣ** меноманд гуфта, ба хонандагон маълумоти назарӣ дода мешавад. Фақат вақти фаҳмондани мавзӯ дар болои иборасе, ки дар тахтаи синф нависта шуда буд, аломати ишоратии калимаҳои асосӣ ва тобеъкунанда, яъне зарб ва камонакро гузошта нишон медиҳад.

Пас, биёед, дар ин бахш аз мисолҳои худӣ мавзӯ дур нарафта тарзи фаҳмондани роҳи осонӣ онро пеш мегирем. Масалан, ба машқи 27-уми китоби рӯй меоварем, ки матлаби он чунин аст: “Калимаҳои асосӣ ва тобеи ибораҳои муайян кунед: “Парчами давлатӣ, мактуб навиштан”. Дар тахтаи синф ин ду ибораро менависем.

НАТИҶАҲО

Чи хеле ки мавриди фаҳмондани қоидаи назарӣ гуфта гузаштем, дар ибора яке аз калимаҳои асосӣ буда, боқимонда ба шарҳи он меоянд ва агар чунин бошад, кадоми ин калимаҳои асосӣ меҳисобем ва барои чӣ? Дар ин маврид аз рӯйи савол муайян кардани калимаи асосиро омӯзондан хубтар аст. Масалан, парчами давлатӣ – чӣ хел парчам? Ба хонандагон фаҳмондан зарур, ки бо аввалин саволи гузошташуда, ки бо он ҷузъи тобеъ муайян карда мешавад, калимаи тобеъкунанда низ номбар мешавад.

Пас аз фаҳмондани ин ду мисол ба таври қиёсӣ, аллақай донишомӯзон маълумоти умумии муайян кардани калимаи асосӣ ва тобеъро ёд мегиранд. Ва ҳамин тавр, машқҳои 27,28-уми китоб аз ҷониби талабагон иҷро карда мешавад. Машқи 29-уми китоби дарсӣ аз ҷониби омӯзгор шарҳ дода мешавад, зеро ҳанӯз хонандагони ин синф дар бораи муайян кардани хели ибораҳои маълумоти казоӣ надоранд. Ҳарчанд, омӯзгор ба ибораҳои содда ва мураккаб маълумот дода бошад ҳам, доир ба ибораҳои нахвию фразеологӣ, ки онҳо дар синфҳои болоӣ шинос мешаванд, маълумот намедиҳад.

Ичрои машқҳои 30 ва 31-уми китоб ҳам ҳатман зарур аст, ки бо ёрии омӯзгорон мавриди таҳлил қарор бигиранд, зеро дар китоби дарсӣ бо василаи бандики изофӣ сохта шудани ибораҳо мисолҳои фаровон оварда шуда бошад ҳам, дар хусуси бо пешоянду пасоянд ва оҳанг сохта шудани ибораҳо ба таври алоҳида ягон маълумот оварда нашудааст. Дар хусуси сохта шудани ибораҳо ба тарзи зайл маълумот оварда мешуд, аини муддао мебуд:

Алоқии калимаҳо дар ибора

Бо бандики изофӣ	Бо пешоянду пасоянд	Бо оҳанг
Мани хушбахт Халқи мо Шахси боҳунар	Китоб хонданро Аз шодӣ сустар Ба дарс омадан	Бисёр зебо Оҳиста омадан Донотарин талаба

Дар поёни машқи 31 баҳши “саволҳо барои санҷиши дониш” оварда шудааст, ки ин аз омӯзгор талаб мекунад, ки ҷиҳати мустақкам кардани дарс ин саволҳоро байни ҳуди донишомӯзон ташкил намояд. Диққати хонандагонро пурра ба маводи омӯхташуда ҷамъ намуда, аз дарси пешин низ метавонанд саволҳо илова намояд. Ҳатман, ба диққати донишомӯзон бояд ҳатмӣ будани аз ёд кардани қоидаи ибораро расонад. Дар хотимаи дарс машқи 32 вазифа супорида мешавад.

ХУЛОСА

Ин ҷо бамавқеъ аст, ки оид ба бурду боҳти мавзӯи мазкур дар китоби дарсӣ баъзе андешаҳои ҳудро ҷиҳати хулоса иброз намоем. Умуман, мавзӯи мазкур дар китоби дарсӣ ба таври зарурӣ ҳаллу фасл ёфтааст. Овардани машқҳо доир ба мавзӯъ дар ҳадди меъёр мебошад. Дарҳақиқат, ҷузъҳои ибораҳои марбути мавзӯъ низ аз калимаҳои мустақили соддамаъно оварда шудаанд. Яъне, омӯзгор ҳам ва ҳуди донишомӯзон ҳам барои дарки маънии калимаҳо ба луғоти иловагӣ эҳтиёҷ пайдо намеkunанд. Бояд гуфт, ки дар таълими мавзӯҳои дарсии қариб аксари китобҳои дарсӣ чунин муаммову мушкилиҳо ҳам ба омӯзгору ҳам ба хонандагон пеш меоянд.

Аз ин рӯ зарур аст, ки доир ба мавзӯи мазкур, яъне ибораҳо чи хеле ки дар боло тариқи мисол нақшаро овардем, мебоист, ки барои боз ҳам пурратару васеътар кушода додани мавзӯъ тавассути бо пешоянду пасояндҳо ва оҳанг сохта шудани ибораҳо ҳангоми таълими мавзӯи дарси 7, яъне “калимаҳои асосӣ

ва тобеъ дар ибора” маълумоти пурра оварда мешуд, нуран аъло нур мегардид. Зеро таълими дуруст ва возеҳи ибора барои инкишофи нутқи мураббӣ хонандагон хазинаи бебаҳост...

REFERENCES

1. Таваккал Чориев, Забони модарӣ, с.5, - Тошканд, "Ўзбекистон", 2015.
2. С. Шербоев, Таълими баъзе масъалаҳои синтаксисии забони тоҷикӣ, - Душанбе, "Маориф" 1992.
3. Т. Чориев, Забони модарӣ, с.4, - Тошканд., "Ўзбекистон" 2020.
4. "Фарҳанги забони тоҷикӣ", (ҷилдҳои 1,2) - Москва, 1969.
5. Н. Холикова. Ўзбек мумтози адабиётида хотин-қизлар образининг бадиий тадрижи (Ширин образи мисолида). Academic Research in Educational Science, 2020. Volume 1, Issue 3, - Pp. 514-519.
6. Н. Холикова. Олам аҳли билингвизким, иш эмас душманлиғ. Academic research in educational sciences, Volume 2, Issue 2, 2021. – Pp. 624-631.
7. Н. Холикова. Cho'lpon lirikasida mazlum xalq tasviri. Academic Research In Educational Sciences, Volume 2, Issue 2, 2021. – Pp.10-14.
8. Н. Холикова. Адабиёт дарсида "Ўткан кунлар" ва хотин-қизлар образи талқини" мавзусини ўтишда кластер усулидан фойдаланиш. Pedagogical Education Cluster: Problems and Solutions // International Conference. Uzbekistan, Chirchik, 2021. Pp. 341-345.
9. Н. Холикова. Мерос илмлар маърифат манбаи (Учинчи Ренессанс ҳақида ўйлар). Scientific progress, Volume 1, Issue 1, 2020. - Pp. 120-126.
10. Ҳ. Қучқоров. Мавқеи Ҷавдат дар ҳаёти адабии Самарқанд. ALMA MATER. – Samarqand: SamDCHTI nashri. 2020. 62-65 b.
11. Ҳ. Қучқоров. Жавдат ўз даври ислохотларининг тарғиботчиси. ИНТЕРНАУКА. Научный журнал. № 12(141), Часть 3. – Москва. 2020. стр. 79-80.
12. Ҳ.Қучқоров. Жавдат ва унинг Самарқанд адабий ҳаётида тутган ўрни. ИНТЕРНАУКА. Научный журнал. № 13(142), Часть 2. – Москва. 2020. стр. 89-90.
13. Ҳ.Қучқоров. Жавдат ижодида панд-ахлоқ мавзуси ва унинг ёш авлод тарбиясидаги ўрни. SCIENCE AND EDUCATION. Scientific journal. Volume 1, Issue 2.- Qo‘qon. 2020. pp. 606-612.

14. X. Kuchkorov. Taълим-тарбия жараёнида миллий кадриятларнинг ўрни. SCIENCE AND EDUCATION. Scientific journal. Volume 1, Special issue 3. - Qo‘qon. November 2020. pp. 158-164.
15. Kh. Kuchkorov. Abdurahmoni Jomi's pedagogical ideas on science, teaching, friendship and people's friendship. ЭКОНОМИКА И СОЦИУМ. Выпуск №4(83) (апрель, 2021) часть 1. 174-177 б.
16. Ҳикматов, Ҳ. С. (2021). МУЛОҲИЗАЕ ЧАНД БА НОМИ ЯК ДЕҲАИ НУРАТО. Academic Research in Educational Sciences, 2(11), 1466-1470.
17. Ҳикматов, Ҳ. С. (2021). ТАФСИРИ МУХТАСАР МЕБОЯД. Academic Research in Educational Sciences, 2(10), 1008-1013.
18. Kh. Kuchkorov. The Position Of The Band In Persian-Tajik Poetry. INTERNATIONAL JOURNAL OF ACADEMIC MULTIDISCIPLINARY RESEARCH. ISSN: 2643-9670 Vol. 5, Issue 4, April - 2021, Pp. 259-260.